

T.C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
TÜRKİYE KÜLTÜR PORTALI PROJESİ

TARİH
TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜ
TARİHTE TÜRK DEVLET VE BEYLİKLERİ (TÜRKİYE DIŞI)

Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY

2009
ANKARA

1.3.1. Türk Tarihinin Arkeolojik Dönemi

Anahtar Kelimeler: Türk, Türkler, Türk Tarihi, Afont Dağı kalıntıları, Afanesyevo Kültürü, Andronova Kültürü, Tuva (Tuba) Tuncu kalıntıları, Kazak Tuncu kalıntıları, Karasug Kültürü, Yassı Mezarlar Kültürü, Uyuk (Tuva) Kültürü, Tagar Kültürü, Esik/Eşik kalıntıları, Taştık Kültürü, Mayemir ve Pazırık Kültürü

Birçok yerde arkeolojik kazıya dahi ihtiyaç göstermeden Sibirya'da Kem (Yenisey) ırmağının yukarı ve orta kesiminden Tuna ırmağına kadar uzanan geniş bozkırlarda çok sayıda kurgan ve konaklama yerleri bulunmuştur. Bilhassa Kem, Ob, Ertiş ırmakları boyu ile Altaylar (Altın Yış)'da açılan kurganların sayısı diğer bölgelerden daha fazladır. Bu kurganlar, hâlâ bu bölgelerde yaşayan Türkler'ce ata mirası olarak mukaddes addedilmeleri sebebiyle herhangi bir tahribata uğramadan günümüze kadar bozulmadan gelebilmişlerdir. Avrasya bozkırlarında eski Türkler'e ait kurgan ve konaklama yerlerini kronolojik olarak aşağıdaki şekilde bir tasnife tâbi tutacağız.

Taş Çağı (İ.Ö. 10. binden İ.Ö. 1700 yıllarına kadar)

Bu çağ da kendi içinde bir tasnife tâbi tutulabilir:

a. Geç Kaba-Taş Çağı: Bu dönemden Afont Dağı kalıntıları bulunmuş olup, İ.Ö. 10.000 yıllarından kaldığı tahmin edilmektedir.

b. Yontma-Taş Çağı: İ.Ö. 8000-3000 yıllarına ait bu çağdan çeşitli eserler günümüze kalmıştır.

c. Taş-Bakır Çağı: Bu çağdan kalan Afanesyevo Kültürü oldukça önemlidir. Afanesyevo kültürü Altay-Sayan dağlarının kuzeybatısındaki bozkırlarda bugünkü Minusinsk denilen bölgede ortaya çıkarılmıştır. İ.Ö. 2500-1700 yıllarına ait bu kültürde ilk defa olarak koyun kemikleri at kalıntıları ile bir arada çıkmış olup, koyunun Türkler'ce İ.Ö. 2500 yıllarından itibaren bilindiğini göstermektedir.

Maden Çağı

a. Tunç Çağı

Andronova Kültürü: İ.Ö. 1700-1200/1000 yıllarına ait olduğu öne sürülen bu kültür, Afanesyevo kültür bölgesinde yani Minusinsk'te ortaya çıkarılmıştır.

Tuva (Tuba) Tuncu Kalıntıları: Günümüzde Tuva/Tuba adı verilen Uluğ Kem bölgesinde bulunan bu kalıntılar İ.Ö. 2000-700 yıllarına aittir. Bu kültür kalıntıları Orta Asya'nın çok yerinde Türkler'in ataları olarak kabul edilen Ting-Lingler'e aittir.

Kazak Tuncu Kalıntıları: Bu kalıntılar İ.Ö. 2000-700 yıllarına aittir.

Karasug Kültürü: İ.Ö. 1300-700 yıllarına ait olup, Köğmen dağları, Kem/Yenisey, Kemçik, Uluğ-Kem, Abakan ırmağı çevresinde yani Afanesyevo ve Andronova kültürleri gibi aynı bölgede yani Minusinsk'te ortaya çıkmıştır. İ.Ö. 1400-1300 yıllarına doğru doğudan bölgeye göç eden Ting-Lingler, tarihî devirde Asya'da Türkçe konuşan bütün boyların ataları olarak

kabul edilmektedirler. Ting-Ling adı bu boyların sahip oldukları dört tekerlekli, üzerlerine çadır (yurt) kurulabilen yüksek arabalarından dolayı verilmiş olup, daha sonraları Çin kaynakları bu Proto Türkler'den kağnılı manasına gelen Kao-ch'e adıyla bahsedeceklerdir.

Karasug kültürü, İ.Ö. 700 yıllarından itibaren Sibiryaya bölgesine, Baykallar'a, Moğolistan ve Yedi-su havzalarına yayılmış ve buradaki kültürlerle tesir etmiştir.

Yassı Mezarlar Kültürü: Baykal Gölü'nün güneydoğusunda Ötüken Dağları (Hangay), Selenge, Orkun, Temir ırmakları ve Baykal Gölü çevresinde İ.Ö. 1000 yıllarına doğru ortaya çıkan yassı taşlı mezarlar kültürü Geç Tunç Çağı devrinden kalmadır. Bu kültür Uygur Türkleri'nin ataları kabul edilen kuzeyli Ting-Lingler'in esridir. Köğmen Dağları'nın güneydoğuya devamı olan Ötüken (Hangay) Dağları, Köğmen Dağları bölgesiyle beraber Türk dünyasının en eski merkezlerinden biridir. Burada ortaya çıkan bu kültür, Minusinsk bölgesinde ortaya çıkan Tagar Kültürü ile büyük benzerlik göstermektedir.

b. Demir Çağı

Uyuk (Tuva) Kültürü: İ.Ö. 700-200 yılları arasında ortaya çıkmış olup, İ.Ö. 200 yıllarından itibaren Şurmak Kültürü'ne dönüşecek ve bu kültür İ.S. 300 yıllarına kadar devam edecektir. Uyuk/Şurmak kültürlerinin de merkezi gene Uluğ Kem bölgesidir.

Tagar Kültürü: İ.Ö. 700-İ.S. 100 yılları arasında Köğmen Dağları, Kem, Kemçik, Uluğ-Kem ve Abakan Irmağı çevresinde ortaya çıkmıştır. Minusinsk adını da verdiğimiz bu bölgeye İ.Ö. 700-600 yıllarında Kağnılı Türkler'den Ting-Ling boylarının yeni bir göçü vuku bulmuş ve bölgede hâkim Karasug Kültürü, Tagar Kültürü'ne inkılâp etmiştir.

Esik/Eşik Kalıntıları: 1969 Martı'nda Kazakistan'ın merkezi Alma-Ata'ya 50 km uzaklıktaki Esik Avdanı (Kapı Kazası)'nda yapılan hafriyat 1970 Martı'nda sonuçlanmıştır. Kazakistan İlimler Akademisi üyesi Kemal Akışev'in başkanlığında Kazak bilim adamları tarafından yapılan hafriyatta üzerinde tamamen altınla işlenmiş bir zırh bulunan bir erkek cesedi ile 4000 parça altın eşya çıkarılmıştır. Esik kalıntılarının bulunduğu coğrafi saha Isık-göl çevresi, Alatağ, İli Vadisi, Çu-Talas ırmakları arası Kuz-orada ve Taraz çevresinden ibarettir. Esik mezarlarında çıkarılan kültür ve İli Vadisi'ndeki Sakai devri mezarları ve Altay/Altun-yış dağlarındaki Pazırık devri mezarları arasında ırk ve kültür bakımından birçok ortak nokta bulunmaktadır.

Köğmen Dağları'ndan güneybatıya doğru Batı Altay, Tarbagatay, Tanrı Dağları/Tien-schan ve Alatağ silsileleri birbirlerine paralel olarak Isık-göl'e kadar uzanmaktadır. Bu dağları kuzey etekleri boyunca bozkırlar ve yaylalar uzanmakta ve çok eski zamanlardan beri Türkler'in yurdu olarak bilinmektedir. İ.Ö. 176 ve 43 yıllarında Uygurlar Isık-göl'ün kuzeyinde, Kırgızlar, Isık-göl'ün 200 km kadar kuzeybatısında yaşamakta idiler. Talas Irmağı vadisi Kırgızlar'ın merkeziydi. Milattan önceki yüzyıllarda Kağnılı boyların, Uygur ve Kırgız gibi çeşitli Türk topluluklarının bulunduğu yer olarak bilinen bölge, İ.Ö. VI.-III. yüzyıllarda Sakai adı verilen Orta Asyalı konar-göçerlerin yurdu idi. İ.Ö. III. yüzyıllara doğru aynı bölgede Çin kaynaklarında K'ang-kü ve Wu-sun olarak geçen boylar görülmeye başlar.

Esik mezarlarında (İ.Ö. V.-IV. yüzyıl) gümüş bir kap üzerinde Kök-Türk harflerinin arkaik şekli olan harflerle yazılmış kalıntılar bulunmuştur. Esik mezarlarının çoğu yağmalanmış olmakla beraber, bölgenin güneyinde hiç bozulmamış bir şekilde 16 yaşındaki bir delikanlıya ait bir mezar ortaya çıkarılmıştır. Gencin üzerindeki eşyalar konumuz açısından oldukça

önemlidir. Börkün üstünde dağ keçisi motifi derhal göze çarpmaktadır. Ayrıca mezarda bulunan dört bin kadar altın levhalar üzerinde genellikle, at, dağ keçisi, geyik, kaplan, pars, kurt ve yırtıcı kuşlara ait resimler görülmektedir. Esik buluntuları ile Tagar Kültürü ve Altaylar'daki Çulışman Irmağı kıyısındaki Kumurtuk kalıntıları arasında benzerlikler oldukça fazladır.

Taşlık Kültürü: İ.Ö. 300-İ.Ö. 400 yıllarına ait olup, Köğmen Dağları, Kem, Kemçik, Uluğ-Kem, Abakan Irmağı çevresinde ortaya çıkmıştır. Taşlık Kültürü kalıntıları arasında çeşitli küçük hayvan heykelleri ve tasvirleri arasında dağ keçisi motifi oldukça çok sayıda görülür. Bu heykel ve tasvirler arasında Kök-Türk Kağan tamgasına benzer şekilde yanında bayrak direklerine dikilen dağ keçisi heykelleri de dikkati çeker. Bu kültürün yaratıcıları İ.Ö. 300 yıllarına doğru doğudan gelen Kağnılı Türk boylarıdır. Tagar Kültürü'nü Taşlık Kültürü hâline inkılâp ettiren bu boylar kısa bir zaman içinde bu kültürü bölgede Türkçe konuşan bütün topluluklara yaymıştır. Kiselev, Taşlık Kültürü'nü doğrudan doğruya Kırgız ve Kök-Türk kültürlerinin öncüsü olarak kabul eder.

Mayemir ve Pazırık Kültürü: Heredotes'te Argypoi olarak zikredilen ve Türk olarak tahmin edilen boylarla Kağnılı Türk boylarına atfedilen Pazırık, Şibe ve Mayemir kültürleri Altun-yış (Altay) Dağları, Yarış (Çungarya) Yaylası, Tarbagatay Dağları, Kara İrtiş ve Yumar (Ob) Vadileri çevresinde ortaya çıkmıştır. Köğmen bölgesinde ortaya çıkan Taşlık Kültürü, Altay bölgelerinde Mayemir Kültürü'ne inkılâp etmiştir. Taşlık Kültürü'nü, Altay bölgesine taşıyan boylar Köğmen Dağları bölgesinden gelmiş olup, Pazırık mezarları İ.Ö. IV-İ.S. II. yüzyıllardan kalmadır.

Pazırık mezarları ilk defa olarak 1929 yılında S. I. Rudenko ve M. P. Greyaznov adlı iki Leningradlı bilim adamı tarafından ortaya çıkarılmıştır. İlk mezar, Sibiry'a'da 1600 m yükseklikteki Ulagan Vadisi'nde bulunmuştur. Pazırık denilen bu yerde yapılan kazılar sonunda tamamen donmuş şekilde, bozulmamış Pazırık mezarı içindekilerle birlikte ortaya çıkarılmıştır. Rudenko daha sonra 1947-1949 yıllarında bir heyetle bölgeye tekrar gelerek dört mezar daha ortaya çıkardı. Pazırık mezarlarından İ.Ö. IV.-II. yüzyıllardan kalma halılar, giyim eşyaları, ayakkabılar, bir tören arabası, mumyalanmış kadın ve erkek cesetleri, süslü ve zengin koşum takımları ile donanmış atlar, çeşitli aletler, müzik aletleri ortaya çıkarıldı. Diğer yandan Potapov, İ.Ö. 176 ve 43 tarihlerindeki Çin kaynaklarında bu bölgede Uygurlar'ın bulunduğu dair kaydı dikkate alarak bu mezarların Uygur Türkleri'ne ait olabileceklerini ileri sürmektedir.

Biçim (Format):

Esik1.jpg Esik2.jpg Esik3.jpg Esik4.jpg Esik5.jpg

Kaynak (Source):

Baykara, Tuncer; **Türk Kültür Tarihine Bakışlar**, Ankara 2001, s. 234.

Durmuş, İlhami; **İskitler**, İstanbul 2007, s. 205.

Memiş, Ekrem; **Eskiçağda Türkler**, Konya 2002, s. X + 240.

Memiş, Ekrem; **Türk Kültür Tarihi**, Konya 1998, s. VI + 294.

Togan, A. Zeki Velidî; **Umumî Türk Tarihine Giriş, C.1, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**, İstanbul 1970, s. 540.

Vásary, István; **Eski İç Asya Tarihi**, Çev. İsmail Doğan, İstanbul 2007, s. 270.

Haklar (Rights): (Telif ve kullanım hakları ile ilgili bilgiler.)		
5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu uyarınca hazırlanan tüm içeriğin her türlü ortamda umuma arz yetkisi sınırsız süreyle Kültür Turizm Bakanlığına devredilmiştir. Bakanlık sonraki zamanlarda hazırlanan içerikle ilgili düzeltme, ekleme, silme veya yayından kaldırma hakkına sahiptir.		
Kaynağı Hazırlayan(Grup üyesi) / Emeği Geçen	Konu Editörü	Proje Yöneticisi
Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY	Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY	Prof. Dr. Hale KÜNÜÇEN

1.3.2. Tarihî Devir

Anahtar Kelimeler: Türk, Türkler, Türk Tarihi, Cov Devleti

Cov/Chou/Tcheou Devleti

Tarihte Türk devletlerinin adı bilinen en eskisidir. Boylar birliği olarak Cov Hanedanı'nın idaresinde kurulan devlet bugünkü Kuzey Çin'de (Ordos Bozkır, onun kuzeyinde uzanan Şen-si ve Kan-su bölgeleri) ortaya çıkmıştır. Kuzey Çin'de 800 yıl hâkim olan bu hanedanın, uzun süre Çin sülalesi sayılmasından, araştırmaların ilerlemesiyle vazgeçilmiştir. Covlar'ın Türk ırkından bir kavim oldukları hususunda Harletz (1891), S. Ogawa (1920), G. Haloun (1924), Wang Pun-son (1936), Zeki Velidi Togan (1946), Wolfram Eberhard (1947) ve Emel Esin (1978) birçok deliller ortaya koymuşlardır. Yazılı tek kaynak olan Çin kaynaklarından Cov Devleti'nin İ.Ö. 1200 (?) yıllarından İ.Ö. 247 yıllarına kadar hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır.

Büyük bir ihtimalle devleti meydana getiren boyların büyük bir kısmının Proto Türkler olduğu tahmin edilen Cov kültüründe dağ keçisi, koyun motifi, Çin kaynaklarında tespit edilen en eski Cov efsanesinde yer almaktadır.

Kaynak (Source):

Memiş, Ekrem; **Eskiçağda Türkler**, Konya 2002, s. X + 240.

Togan, A. Zeki Velidî; **Umumî Türk Tarihine Giriş, C. 1, En Eski Devirden 16. Asra Kadar**, İstanbul 1970, s. 540.

Haklar (Rights): (Telif ve kullanım hakları ile ilgili bilgiler.)		
5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu uyarınca hazırlanan tüm içeriğin her türlü ortamda umuma arz yetkisi sınırsız süreyle Kültür Turizm Bakanlığına devredilmiştir. Bakanlık sonraki zamanlarda hazırlanan içerikle ilgili düzeltme, ekleme, silme veya yayından kaldırma hakkına sahiptir.		
Kaynağı Hazırlayan(Grup üyesi) / Emeği Geçen	Konu Editörü	Proje Yöneticisi
Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY	Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY	Prof. Dr. Hale KÜNÜÇEN

1.3.3. Asya Hun İmparatorluğu

Anahtar Kelimeler: Hunlar, Türk, Türkler, Hiung-nu, Teoman/Tuman, Motun/Mete, İmparator Kao-Ti, Kiyük, Kün-şin, Ho-han-ye, Chih-chih/Çi-çi, Çin Seddi, Büyük Hun İmparatorluğu, Asya Hun İmparatorluğu

Asya Hunları Devleti, anavatan coğrafyası içerisinde, Çin'in kuzeybatısında Altaylar'dan Orkun havzasına kadar uzanan bozkırlarda kurulan bir Türk devletidir. Çin kaynaklarında M.Ö. I. binli yıllardan itibaren bilgi verilen Hun konfederasyonu içerisindeki Türk boyları M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren güçlü bir konuma gelmişler, Çin İmparatorluğu'na M.Ö. III. yüzyıldan itibaren baskılarını gittikçe arttırmışlardır. Bu sebeple Çinliler kuzey sınırlarını korumak amacıyla ünlü Çin Seddi'nin inşasına başlamışlar ve M.Ö. 214 yılında Çin Seddi tamamlanmıştır.

M.Ö. III. yüzyılda Orta Asya'da üç büyük ve güçlü kavimden bahsedilmektedir: Hunlar, Yüeciler ve Tung-hular. Çin kaynakları M.Ö. 210'lu yıllardan itibaren "**Hiung-nu**" olarak adlandırdıkları Hun Türkleri'nden bahsetmektedirler. Bu tarihlerde Hunlar'ın başında Teoman/Tuman adlı bir kağan bulunmakta ve Çin kaynaklarında bu Türk kağanı Tuman Şanyü olarak yer almaktadır. Çinliler Tuman zamanında Hunlar'ı, Çin topraklarındaki yurtlarından kuzeye atmışlar bunun üzerine Hunlar otlaksız kalmışlardı. Hunların eski topraklarını kurtarma çabası, birleşme ve güçlenmelerini de sağlamış oldu. Teoman/Tuman'ın oğlu ve tahtın meşrû varisi olan Motun/Mete Şanyü/Tanhu, üvey annesinin kışkırtması sonrası babası tarafından Yüeciler'in yanına rehin olarak gönderilmişti. Motun/Mete, İpek Yolu üzerinde oturan Yüeciler'in yanında bir süre rehin kalmıştı. Böylece Motun/Mete'nin dünya görüşü genişlemiş ve Batı memleketleri hakkında da, kesin bilgileri olan bir devlet adamı hâline gelmişti. Daha sonra Yüeciler'in elinden kurtulmayı başaran Motun/Mete Tanhu babasına karşı giriştiği iktidar kavgasını kazanmış ve M.Ö. 209 tarihinde Hun tahtına geçmiştir. Motun/Mete, ilk önce doğudaki Moğollar'ın ataları olan Tunghu/Tunguz devletini yıktı ve bütün Moğol kavimlerini de dağıttı. Ondan sonra ise İpek Yolu üzerindeki Yüeciler'i yendi. Bu büyük akın ile, Çin'in batısındaki ticaret yolları Hunlar'ın kontrolü altına girmişti. Motun/Mete, daha sonra, Doğu Türkistan'ı ele geçirdi. Doğu Türkistan'a o çağda "**26 Krallık**" adı veriliyordu. Doğu Türkistan, yalnız Mete çağında değil, İsa'dan sonraki yüzyıllarda da "**Hunlar'ın buğday ve erzak ambarı**" olmuştu. Çinliler buraya "**Hunlar'ın sağ kolu**" da demişler ve Hunlar'ın "**sağ kolunu kesmek için**" özel akınlar düzenlemişlerdi. Hunlar'ın batıya ve Altay dağlarına doğru genişlemeleri Çin tarihlerinde dört yer adı gösterilerek belirtilmiştir. Bu adlara göre, Motun/Mete Hun Devleti'nin sınırlarını Güney Sibiryaya ve Aral Gölü'ne kadar uzatmış oldu. Orta Asya kavimlerini birleştiren Motun/Mete daha sonra Çin'e döndü. Çin topraklarına giren Motun/Mete, Çin İmparatoru Kao-ti'nin 320 bin kişilik tamamı piyadelerden oluşan ordusunu, Turan taktiği ile çember içine aldı. İmparator, ancak Hunlar'ın bütün şartlarını kabul ederek kendisini ve ordusunu kurtarabilmiştir (M.Ö. 201). Yapılan antlaşmaya göre Çin İmparatoru, Hunlar'ın yaşadığı bütün toprakları Hun Devleti'ne bırakmayı, yıllık vergi yanında yiyecek ve ipek vermeyi kabul etmek zorunda kalmıştır.

Bir süre sonra Motun/Mete, Isık Göl etrafında oturan Vusunlar'ı egemenliği altına aldı. Böylece devletin sınırları, doğuda Mançurya'dan batıda Aral Gölü'ne, kuzeyde Sibiryaya'nın içlerinden güneyde Çin Seddi ve Tibet'e kadar uzanmış oluyordu. Mete bu sınırlar içinde yaşayan bütün konar-göçer kavimleri bir bayrak altında toplamış ve M.Ö. 177'de Çin hükümdarına yazdığı mektupta "**Yay çeken halkların hepsi tek aile içinde toplanmıştır**" diyerek millet olmak şuuruna güzel bir örnek vermiştir. Büyük Hun Hakanı Motun/Mete'nin

yönetim ve askerlik alanında yaptığı düzenlemeler Türk devlet geleneğinde önemli bir başlangıç olmuştur. Sonradan kurulacak Türk devletleri de, bu gelenek üzerinde teşkilat yapılarını oluşturmaya devam edeceklerdir.

Motun/Mete M.Ö. 174'te ölünce yerine oğlu Kiyük geçti, Kiyük, Tanrı Dağları civarını ellerinde tutan Yüeciler'i, kesin olarak mağlûp ederek, batıya sürmüş, Yüeciler'in batıya göçü ise Batı Türkistan, Afganistan ve Hindistan için önemli sonuçlar doğuracak olan bir kavimler hareketine sebep olmuştur. Mete'nin Çin ile taptığı antlaşma, onun döneminde de devam etmiş ancak M.Ö. 166 yılında Çin'e bir sefer düzenlemiştir.

Kiyük'ün ölümünden sonra (M.Ö. 160) Çin, politikasını değiştirerek, Hunlar'a üstünlük sağlamak için büyük reformlara girişmiş ve ordusunu Hunlar'ı örnek alarak yeniden yapılandırmıştır. Ayrıca Hun siyasî birliğini içten parçalamak maksadıyla iç mücadeleleri ve bazı kavimleri kışkırtmıştır. Bu faaliyetlerinin sonucunu almakta gecikmeyen Çin, Kiyük'ün oğlu Kun-şin (M.Ö. 160-126) devrinden itibaren inisiyatifi ele geçirir. Bu dönemden sonra gerileme döneminde giren Hun akınları kuzeyde durulurken, Çin'in karşı saldırıları ile İpek Yolu üzerindeki memleketler de birer birer elden çıkmaya başlamıştır. İpek Yolu'nun kontrolünün Çinliler'in eline geçmesi Hunlar için tam bir yıkım olmuş, iktisadî ve siyasî bakımdan yaşanan zorluklar Hunların ikiye bölünmesiyle neticelenmiştir. M.Ö. 58 yılında tahta çıkan Ho-Han-ye'nin sıkıntıları aşmak için Çin'e tâbi olunması gerektiği fikrini savunması ve bunu şerefsizlik sayan kardeşi Chih-chih/Çi-çi'nin ona karşı çıkması üzerine Hunlar ikiye bölündüler.

Ho-han-ye Çin himayesini kabul edip, halkının bir kısmını Çin'in kuzey sınırındaki Ordos'a gönderirken, Çin'e bağlanmayı kabul etmeyen Çi-çi, kendine bağlı boylarla batıya çekildi (M.Ö. 54) ve Çu-Talas boylarında bağımsızlığını ilân etti.

Çi-çi'nin kurduğu Batı Hun Devleti fazla ömürlü olamadı. Çi-çi, Talas Irmağı boylarında kurduğu şehirde kalabalık Çin ordularının muhasarasına maruz kaldı. Meydan savaşına alışkın olan Hun ordusu, kale savunmasına başarılı olamayarak, Çinliler tarafından imha edildi (M.Ö. 36) ve böylece batıdaki Hun devleti yıkılmış oldu. Çin'e bağlanan Hunlar da kısa bir süre için güçlenmişlerse de M.S. 48 yılında bu devlet de kuzey ve güney olmak üzere ikiye bölünmüştür. Kuzey Hunları, batıdaki Hunlarla birleşirken, Güney Hunları Çin sınırına yerleşmiş ve M.S. 216 yılına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Kaynak (Source):

Eberhard, W.; **Çin'in Şimal Komşuları**; [AKDITYK-TTK], Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara 1996, s. XVI + 282 + 2 Ek

Erken İç Asya Tarihi; Der. Denis Sinor; [İletişim Yayınları], İstanbul 2000, s. 664.

Gumilëv, L. N.; **Hunlar**; Çev. D. Ahsen Batur; [Selenge Yayınları], İstanbul 2003, s. 672.

Memiş, Ekrem; **Eskiçağda Türkler**; [Çizgi Kitabevi], Konya 2002, s. X + 240.

Orta Asya; Çev. Faruk M. Bingöl, [Ufukötesi Yayınları], İstanbul 2008, s. 272.

Ögel, Bahaeddin; **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, Cilt: 1**; [T.C. Kültür Bakanlığı], Ankara 1981, s. 642 + 14 Vesika.

Ögel, Bahaeddin; **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, Cilt: 2**; [T.C. Kültür Bakanlığı], Ankara 1981, s. 494.

Roux, Jean-Paul; **Türkler'in Tarihi, Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**; Çev. Aykut Kazancıgil-Lâle Arslan Özcan; [Kabalıcı Yayınları], İstanbul 2007, s. 598.

Thompson, Elizabeth A; **Hunlar**; Çev. M. Sibel Dinçel; [Phoenix Yayınları], Ankara 2008, s. 375.

Togan, A. Zeki Velidî; **Umumî Türk Tarihine Giriş, Cild 1, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**; [İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları], İstanbul 1970, s. 540.

Tram-Semen, Sofi; **Atalarımız Hunlar**; [Kaynak Yayınları], İstanbul 2007, s. 228.

Haklar (Rights): (Telif ve kullanım hakları ile ilgili bilgiler.)		
5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu uyarınca hazırlanan tüm içeriğin her türlü ortamda umuma arz yetkisi sınırsız süreyle Kültür Turizm Bakanlığına devredilmiştir. Bakanlık sonraki zamanlarda hazırlanan içerikle ilgili düzeltme, ekleme, silme veya yayından kaldırma hakkına sahiptir.		
Kaynağı Hazırlayan(Grup üyesi) / Emeği Geçen	Konu Editörü	Proje Yöneticisi
Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY	Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY	Prof. Dr. Hale KÜNÜÇEN

1.3.4. Kök-Türk İmparatorluğu

Anahtar Kelimeler: Kök-Türkler, Göktürkler, Kök-Türk İmparatorluğu, Kök-Türk Kağanlığı, Kök-Türk Devleti, Türk, Türkler, Bumın Kağan, İstemi Yabgu, Batı Kök-Türk Kağanlığı, İl-teriş Kağan, Bilge Tonyukuk, Kapagan Kağan, Bilge Kağan, Kül Tigin, Orhun Bengütaşları

Türk adının ilk defa resmî bir devlet adı olarak görüldüğü Türk Devleti Kök-Türklerdir. Böylece siyasî bir anlam kazanan Türk adı aynı soydan gelen değişik ad taşıyan topluluklar için bir millet adı olmuştur. Kök-Türk İmparatorluğu'nun kuruluşunda eski Büyük Hun İmparatorluğu'nun gelenekleri çok büyük rol oynamış olup bu sebeple Çin tarihleri, Kök-Türkleri, Hunların bir soyu olarak göstermekteydiler. Ayrıca Kök-Türklerin devlet teşkilâtında Hun çağından kalma birçok unvanlar ve gelenekler de vardı. Çin tarihlerinde Kök-Türk Devleti'nin kuruluşunu, şu şekilde anlatılmaktadır:

- a. Kök-Türk Devleti, Çin'den kaçıp Orta Asya'ya gelen ve Motun/Mete'nin soyuna mensup **Pinliang Hunları** tarafından kurulmuştur,
- b. Kök-Türk Devleti'ni kuranlar, Turfan'ın kuzeybatısında bulunan ve Tanrı Dağları'ndaki bir mağaradan çıkan dişi kurdun nesilleri idiler,
- c. Kök-Türk Devleti'ni kuran kavim başlangıçtan beri, Altay dağlarının kuzeyindeki Kırgızlar'la aynı soydan geliyorlardı.

Çin tarihlerinin anlattıkları her üç görüş de doğrudur. Çünkü Tanrı Dağları ile Altaylar üzerinde yaşayan Türkler, bu devletin temelini oluşturmuşlardı. Büyük Hun devletinden kalma ve büyük devlet idare etme tecrübesi olan Türk soyları da, hiç şüphe yok ki Kök-Türk Devleti'nin kurulmasına büyük katkıda bulunmuşlardı. IV. yüzyıl sonunda Orta Asya'daki Türk kavimleri, Çinliler tarafından **Kaoçi**, yani “**yüksek arabalılar**” adı ile de adlandırılmakta olup V. yüzyılda, Çin sınırından Aral Gölü'ne kadar uzanan bütün Türk kavimlerine, Çinliler tarafından bu ad genelleştirilmişti.

Kök-Türkler'in tarih sahnesine çıktıkları sıralarda Orta Asya Juan-Juanlar'ın egemenliği altında idi. Kök-Türkler de Altay Dağları civarında, önemli bir siyasî güç hâlinde onlara bağlı olarak yaşıyorlar, geleneksel sanatları demircilikle uğraşıyorlar ve Juan-Juanlar'a silah üretiyorlardı. Diğer yandan Kök-Türkler, daha 534 yıllarında Çin ile diplomatik ilişkiler kuracak bir güce erişmişlerdi. Bu sıralarda başlarında Bumın bulunuyordu. Bumın, bir Türk boyu olan Tölesler'in isyanını bastırması karşılığında Juan-Juan Kağanı'nın kızı ile evlenmek istedi. Ancak bu isteğinin kabaca geri çevrilmesi üzerine Bumın, üst üste vurduğu darbelerle onların bütün topraklarını ele geçirmiş ve bu devleti ortadan kaldırmıştır. 552 yılında meydana gelen bu mücadele sonrasında Kök-Türk Devleti de kurulmuş oldu. İl-Kağan unvanını alan Bumın, devletin merkezi olarak da, Büyük Hun Devleti'nin merkezinin bulunduğu Orhun Irmağı'nın hemen batısını oluşturan Ötüken'i seçti.

Türk devlet geleneğine göre Kök-Türk Devleti Doğu ve Batı olmak üzere iki kanat hâlinde teşkilâtlanmaktaydı. Bu devlet yapısında Batı kanadı Doğu'nun yüksek hâkimiyetini tanımak durumunda olduğu gibi Doğu kanadı aynı zamanda merkezi de temsil etmektedir.

Bumın doğuda kağan olduğu zaman, küçük kardeşi İstemi de yabgu unvanıyla devletin batı kanadının başına geçti (552-576). Bumın Kağan'ın devleti kurduğu yıl içerisinde ölmesi

üzerine yerine oğlu Ko-lo (Kara) kağan olmuştur. Ancak O'nun da erken ölümü ile kısa süren kağanlığının ardından, Bumin'in diğer oğlu Mukan Kağan'ı (553-572) devletin Doğu kanadının başında görüyoruz. O'nun zamanında İstemi Yabgu batı kanadını yönetmeye devam etmiştir. Mukan Kağan, devleti daha da güçlendirerek, hâkimiyetini genişletmiş ve Çin üzerinde baskı kurmuştur.

Devletin Batı kanadını idare eden İstemi Yabgu, kısa zamanda, Altaylar'ın batısını Isık Göl ve Tanrı Dağları'na kadar hâkimiyeti altına aldı. Batıdaki faaliyetleri sonucunda, Ortaçağ'ın en büyük iki devleti Sasanî ve Bizans İmparatorlukları ile ilişkiler kuruldu. İpek Yolu'nu ellerinde tutan Akhun (Aftalit) Devleti, Sasanîler'le işbirliği yapılarak ortadan kaldırıldı. Toprakları Ceyhun Nehri (Amuderya) sınır olmak üzere iki devlet arasında paylaşıldı (557). Böylece Kök-Türkler egemenliklerini Kuzey Hindistan'daki Keşmir bölgesine kadar genişletmiş oldular.

Kök-Türkler'le Sasanîler'in arası İpek Yolu'nda egemenlik kurma konusundan dolayı bozuldu. Sasanîler'e karşı Bizans ile işbirliğine yönelen İstemi, İstanbul'a bir elçilik heyeti gönderdi. İmparator II. Justinos tarafından kabul edilen bu heyet, aynı zamanda Orta Asya'dan Doğu Roma/Bizans'a giden ilk resmî heyetti (568). Bizans da ipek ticaretinde Sasanîler'in aracılığından memnun değildi. Bu sebeple Kök-Türkler'e karşı bir elçilik heyeti göndererek iki devlet arasında ittifak yapıldı (571). Bu ittifak neticesinde 571 yılında 19 yıl sürecek olan Sasanî-Bizans savaşları başlamıştır. Bu savaşlar her iki devleti de sarsmış ve aynı dönemde doğup gelişen İslâmiyet'in Suriye, Irak ve İran'da yayılıp yerleşmesinde büyük rol oynamıştır. Dünya tarihinde çok önemli gelişmelere yol açan bu duruma, İstemi'nin Batı politikasının katkısı çok büyüktür.

Mukan Kağan'ın 572 yılında ölümü üzerine Kök-Türk tahtına kardeşi Ta-po geçti. Ağabeyinden sağlam bir devlet düzeni devralan Ta-po, daha çok kültür meseleleri ile uğraşmıştır. O'nun zamanında, Çin edebiyat ve fikir eserleri Türkçeye tercüme edilmiştir. Ta-po devri Kök-Türk Kağanlığı'nın en parlak devri olmakla birlikte çöküşün de başladığı devirdir. O kağanlığın kendi idaresinde bulunan doğu kanadını ikiye ayırarak doğu tarafındaki kısma kardeşi Ko-lo'nun oğlu İşbara'yı, batıdaki kısma kardeşi Jo-tan'ı tayin etti. Budizm inancının Kök-Türkler arasında bu dönemde yerleştiği ve yayıldığını da görüyoruz.

Kök-Türk Kağanlığı'nın Doğu kanadında bu zayıflama belirtilerinin görüldüğü bir sırada Batı kanadının başında bulunan İstemi Yabgu öldü (576). İstemi'nin yerine kağanlığın Batı kanadının başına oğlu Tardu geçti (576-603). Kağanlığın Doğu kanadında ise Ta-po Kağan'ın 581 yılında ölmesi üzerine yerine kardeşinin oğlu İşbara kağan oldu. İşbara'nın kağanlığı devrinde, Batı kanadında görev yapan Tardu'nun ihtirası devletin 582 yılında resmen ikiye ayrılmasına sebep oldu.

İşbara'nın kağanlığı zamanında Çin'in Doğu Kök-Türk Devleti üzerinde baskısını artırdığını görüyoruz. O'nun 587 yılında ölümünden sonra, başa geçen kağanlar zamanında bu baskı ve Çin'e has entrikalar artarak devam etmiştir. Devlet Şi-pi Kağan devrinde (609-619) toparlanırlar gibi olmuş ise de, O'nun ölümü üzerine Çin tehdidi kendini tekrar göstermiştir. Nihayet Kie-li, kağanlığı zamanında, 630 yılında yapılan bir savaşta yenildi ve yakalanarak Çin'e gönderildi. Bu tarih, Doğu Kök-Türklerinin istiklâlinin de sonu kabul edilir.

630 yılında başlayan Çin hâkimiyeti yarım yüzyıl sürdü. Bu süre içerisinde Çin'e karşı birçok ayaklanma gerçekleşmesine rağmen, bunların hepsi Çinliler tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Ancak bu tür hareketler, Türklerin hürriyet ve istiklâl arzularını sürekli canlı

tutmuştur.

582 yılında ikiye ayrılan bu iki Kök-Türk kanadı, hâkimiyet mücadelesi yüzünden birbirlerinin düşmanları hâline gelmişlerdi. Batı Kök-Türklerinin başında bulunan Tardu, bir yandan Doğu'ya üstünlüğünü kabul ettirmeye uğraşırken, diğer yandan da batıda genişleme politikasına yönelmişti. Tardu, Maverâünnehir ve Harezm, Ötüken bölgesi, Kuzeybatı Moğolistan ve Kaşgar'a kadar hâkimiyetini genişletti. Ancak 601 yılında Çin üzerine yaptığı seferin başarısızlıkla sonuçlanması birçok Türk ve diğer kavimlerin isyanına sebep oldu. Tardu'nun 603 yılında ölümünden sonra Batı Kök-Türkleri'nde iç karışıklıklar baş gösterdi. Tardu'nun torunu olan Tong-Yabgu (619-630)'nun 630 yılında bir mücadelede ölmesi, Batı Kök-Türkleri'nin Çin'in egemenliğine görmesine sebep oldu.

II. Kök-Türk Kağanlığı

II. Kök-Türk Kağanlığı, Çin'in baskı ve zulmüne karşı yapılan sayısız ayaklanmaların sonunda 681 yılında Kök-Türk hanedan soyu Aşına'dan gelen Kutlug tarafından kuruldu. Kutlug, aygucusu (danışmanı) Tonyukuk ile kağanlığı, Ötüken başkent olmak üzere yeniden teşkilâtlandırmıştır. Bu sebeple Kutlug Kağan'a "**İl = Devlet'i derleyip toplayan**" manasına İl-teriş unvanı verildi. Ordu ve diplomasi işlerini Bilge Tonyukuk'a bırakan İlteriş Kağan, kardeşi Kapagan'ı da şad ilân etti. Devlet kurulduktan sonra, Çin'e karşı sayısız akınlar yapıldı. Bu akınların birinde 23 Çin şehrinin tahrip edildiği ve okyanusa kadar ulaşıldığından bahsedilmektedir.

İlteriş Kağan 692 yılında öldüğü zaman Kök-Türk Devleti geçmişteki büyüklüğüne ve gücüne erişmiş bulunuyordu. Yerine ise, oğulları Bilge ve Kül Tigin'in yaşlarının küçük olması sebebi ile kardeşi Kapagan, kağan oldu (692-716).

Kapagan Kağan devri, fetihlerin devam ettiği ve Türk birliğinin kurulduğu bir devir olmuştur. Kapagan, bu birliği gerçekleştirmek için gerektiğinde zaman zaman çok şiddetli davranmıştır. Kırgızlar, Türgişler ve Basmıllar itaat altına alınmış, Karluk ve Oğuz Türkleri cezalandırılmıştır.

Ancak Kapagan Kağan'ın 716 yılında öldüğü zaman şiddet politikasının bir sonucu olarak ülkede büyük karışıklıklar baş gösterdi. Yerine geçen İnal/İni-el Kağan'a karşı taht mücadelesine giren Bilge ve Kül Tigin kardeşler Kök-Türk Devleti'nin başına geçmeyi başardılar. Kutlug Kağan'ın oğulları Bilge ve Kül Tigin amcaları Kapagan'ın kağanlığı zamanında önemli devlet görevlerinde bulunmuşlar ve önemli başarılar kazanmışlardır. Bilge, şad unvanı ile devletin Batı (Sol) kanadının başında bulunmuştu. 716 yılında Bilge, kağan olunca küçük kardeşi Kül Tigin, ağabeyinin yerine devletin Batı kanadının başına geçti. Kül Tigin aynı zamanda ordunun düzenlenmesi işini de üzerine almıştı. Kutlug ve Kapagan Kağan dönemlerinin aygucusu olan Bilge Tonyukuk ise, aynı görevine devam etmiştir.

Bilge Kağan zamanında devlet, eski güç ve itibarına kavuştu. Çin ile ittifak hâlinde olan güçlü Moğol kabileleri ve Basmıllar'ın oluşturduğu tehdit ortadan kaldırıldı. Böylece doğuda ve batıda kağanlık sınırları doğal sınırlarına kavuşmuş oldu. Bilge Kağan dönemi (716-734) II. Kök-Türk Devleti'nin en parlak devri olmuştur. Ancak, Tonyukuk'un 725, sonra Kül Tigin'in 731 yılında ölümü üzerine, iki büyük yardımcısını kaybeden Bilge Kağan da 734 yılında öldü. Bu üç Türk büyüğü adına ayrı ayrı dikilen bengutaşları Kök-Türk Devleti'nin ölmez hatıralarıdır. Bilge Kağan'ın ölümü sonrasında Kök-Türk Devleti bir yandan güç kaybederken Dokuz Oğuzlar yani Uygurlar, Karluklar ve Basmıllar gibi Türk kavimleri de güçlenmişlerdi.

743 yılında bu üç Türk kavminin, Basmıl Türkleri'nin önderliğinde toplanıp, Kök-Türk Devleti'ni yıkmalarıyla Kök-Türk devri de sona ermiştir.

Biçim (Format):

Buguta.jpg Tonyukuk.jpg Kül Tigin.jpg Bilge Kağan Heykeli.jpg Kül Tigin Büstü.jpg

Kaynak (Source):

Chavannes, Edouard; **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**; Çev. Mustafa Koç, [Selenge Yayınları], İstanbul 2007, s. 496 + 1 Ek.

Divitçioğlu, Sencer; **Kök Türkler (Kut, Küç Ve Ülüg)**; [Ada Yayınları], İstanbul 1987, s. 336.

Divitçioğlu, Sencer; **Orta-Asya Türk İmparatorluğu, (VI.-VIII. Yüzyıllar)**; [İmge Kitabevi], Ankara 2005, s. 287.

Erdemir, Hatice Palaz; **VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri**; [Arkeoloji Ve Sanat Yayınları]; İstanbul 2003, s. 92.

Giraud, René; **Gök Türk İmparatorluğu, İlteriş, Kapgan Ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)**; Çev. İsmail Mangaltepe; [Ötüken Yayınları], İstanbul 1999, s. 312.

Giraud, René; **Göktürk İmparatorluğu**; Çev. Metin Sirman; [Töre-Yayın], İstanbul 2007, s. 265.

Göktürk Devleti'nin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyumu Bildirileri; [Yeni Avrasya Yayınları]; Haz. Yücel Hacaloğlu, Ankara 2001, s. 142.

Gömeç, Saadettin; **Kök Türk Tarihi**; [TÜRKSÖY], Ankara 1997, s. 188.

Liu Mau-Tsai; **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**; Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Ban oğlu, [Selenge Yayınları], İstanbul 2006, s. 640.

Sertkaya, Osman Fikri; **Göktürk Tarihinin Meseleleri**; [TKAE], Ankara 1995, s. 360.

Tarihte Türk Devletleri, C. I; [Ankara Üniversitesi], Ankara 1987, s. X + 422.

Tarihte Türk Devletleri, C. II; [Ankara Üniversitesi], Ankara 1987, s. VI + (423-816) + 16 Harita.

Taşagıl, Ahmet; **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**; [AKDITYK-TTK], Ankara

2004, s. XII + 188 + 29 Belge.

Taşağıl, Ahmet; **Gök Türkler**; [AKDITYK-TTK], Ankara 1995, s. 109 + 26 Belge.

Taşağıl, Ahmet; **Gök Türkler, II, (Fetret Devri 630-681)**; [AKDITYK-TTK], Ankara 1999, s. 128 + 14 Belge.

Taşağıl, Ahmet; **Göktürkler, III**; [AKDITYK-TTK], Ankara 2004, s. X + 110 + 20 Belge.

Haklar (Rights): (Telif ve kullanım hakları ile ilgili bilgiler.)		
5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu uyarınca hazırlanan tüm içeriğin her türlü ortamda umuma arz yetkisi sınırsız süreyle Kültür Turizm Bakanlığına devredilmiştir. Bakanlık sonraki zamanlarda hazırlanan içerikle ilgili düzeltme, ekleme, silme veya yayından kaldırma hakkına sahiptir.		
Kaynağı Hazırlayan(Grup üyesi) / Emeği Geçen	Konu Editörü	Proje Yöneticisi
Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY	Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY	Prof. Dr. Hale KÜNÜÇEN

1.3.5. Uygur Devleti

Anahtar Kelimeler: Uygurlar, Kutlug Bilge Kül Kağan, Bayan Çur Kağan, Şine-Usu Yazıtı, Turfan, Beşbalıg, Kansu, Sarı-Uygurlar

Uygurlar, Orkun ve Selenge vadilerinin yerli kavimleri idiler. Hun çağında bunlara **Dinling** ve Kök-Türk çağında ise, **Tiele (Tölis-Töliş)** gibi adlar verilmişti. Orkun bölgesi, 552 yılına kadar Juan-Juan (yani Avar) devletinin merkezi olmuştu. Yine bu kutsal bölge, 552 yılından sonra Kök-Türkler tarafından merkez yapılmıştı. Uygurlar'ın ataları uzun süre, bu iki büyük devletin baskısı altında pek fazla göz açamamışlardı. Bu kavimlerden bir kısmı, Selenge Irmağı kıyılarındaki verimsiz bölgelerde yaşamışlar ve diğer bölümleri ise, güneye inmek zorunda kalmışlardı. Uygurlar'ın ataları olan bu toplulukların oturdukları eski yerleri ile sonraki göçlerini, kesin olarak kaynaklardan izleyebilmekteyiz. 630 yılında Kök-Türk Devleti Çin tarafından yıkılınca, Uygurlar'ın ataları da bağımsızlıklarını ilân ederek hemen bir devlet kurmuşlardı. Çin ise, Kök-Türkler'e karşı bu Uygur devletini desteklemişti. Bu sebeple Uygurlar bu çağda güneylere doğru inebilmişlerdi. Fakat devlet düzenleri henüz ilkel idi. Buna rağmen o çağda bile, Uygurlar arasında Buda dininin yaygın olduğu söylenebilirdi. Çünkü başkanları **Pusa**, Buda'nın adını taşıyordu. Eskiden kuzeyin verimsiz bozkırlarında sıkışıp kalmış olan Uygurlar, 630 yılından sonra, Tanrı Dağları'nın kuzey eteklerine kadar uzanmak imkânını bulmuşlardı. Ancak 681 yılından sonra, İl-teriş Kağan'ın ortaya çıkması ile, yine Kök-Türk egemenliğini kabul etmek zorunda kaldılar. Bir süre Kök-Türkler'e bağımlılıkları devam eden Uygurlar, 743 yılında Kök-Türk Devleti'nin zayıflaması sonucu yeni bir fırsat daha buldular. Basmıl ve Karluk gibi Türk toplulukları ile birleşerek, son Kök-Türk kağanı **Ozmiş Kağan**'ı öldürdüler ve 742-743 yıllarından sonra ise, Basmıl Türkleri'nin kağanlığı altında yeni bir devlet kurdular. Uygurlar Basmıl Kağanlığı'nın "**Sol Yabgusu/Doğu Yabgusu**"; Karluklar ise, "**Sağ Yabgusu/Batı Yabgusu**" oldular. Bu yeni devletin yapısı bir "**federal**" devlet idi. 744 yılında Uygurlar'ın reisi olan Sol Yabgu, Basmıl Kağanı'nı yendi ve böylece Uygur Kağanlığı'nı kurmuş oldu. Kağanlık unvanı olarak da "**Kutlug Bilge Kül Kağan**" unvanını aldı. Bu unvandan da anlaşılacağı üzere, Kök-Türk Devleti'nin gelenek ve töreleri Uygur Kağanlığı'nda da devam ediyordu. Ancak Uygurlar arasında **Mani** ve **Buda** dini gibi yabancı inanışlar yayıldıkça, kağan unvanlarında da ufak değişiklikler yapılmaya başlanacaktır. İkinci Uygur kağanı olan **Bayan Çur Kağan**, batıdaki **Kara Türgeş** devletine de baş eğdirmişti. Öte yandan güneydeki Beş-balıg, Kuça ve Karaşar gibi, zengin tarım ve ticaret şehirlerini de Uygur egemenliği altına girmişti. Turfan ile Uygurlar arasındaki ilişkiler de, bu çağdan itibaren başlamış oluyordu. Diğer yandan Bayan Çur Kağan, gittikçe güçlenmekte olan Tibetliler'e karşı da cephe almıştı. Çin'de **Anluşan** adlı bir general isyan etmiş ve **Tang Sülâlesi**'nin imparatoru, kendi başkentini bırakıp kaçmak zorunda kalmıştı. Çin ile birleşen Uygur Kağanı Bayan Çur Kağan, Anluşan tehlikesinin ortadan kaldırılmasına da yardım etmişti. Bu yardım sonunda yapılan antlaşma ile, Uygur tüccarlarına Çin kapıları da açılmış oldu. Uygur Kağanlığı Bayan Çur Kağan zamanında, böylece çok sağlam bir temele oturmuş oluyordu. Bayan Çur Kağan'ın Uygur başkenti Karabalgasun'da bulunan ve **Şine Usu** adı verilen Kök-Türk yazıları ile yazılmış Türkçe bir yazıtı da vardır. 759 yılında tahta çıkan **Bögü Kağan** ise, daha çok manevî alanda büyük bir atılım yapmıştı. Bir tüccar ve bezirgân dini hâline gelmiş olan **Mani** dininin öncüsü de, kendisi oldu. Şu gerçeği de unutmamak gereklidir: Mani dini Uygurlar'a, kültür, sanat ve ticaret tecrübeleri bakımından çok şeyler öğretmişti. Uygur kağanları aslında, Dokuz Boy, yani Dokuz Oğuzlar'ın, **Yağlakar** adlı soyundan geliyorlardı. Fakat bundan sonra boylar arasında rekabet başlamış, devlet içinde bu dokuz boya ve kağan ailesine karşı da güven azalmıştı. Ayrıca Bögü Kağan, Doğu Türkistan şehirleri üzerindeki Tibet baskısını da azaltmamıştı. Bu nedenle öldürülmüştü. 795-805 yılları arasında ise Uygurlar güçlenmiş ve

Tibetliler’i güneye doğru itmişlerdi. Uygurlar’ın öncülük ettikleri “**Mani dini tapınakları**” her yerde bir pazar ve ticaret yeri özelliklerini kazanmışlardı. Ayrıca Çin’de kurulan Mani dini tapınaklarının çoğunluğu da, yine Uygurlar tarafından kurulmuşlardı. Zamanla Uygurlar’ın Çin’deki “**pazar-tapınakları**”, gittikçe güçlendiler ve zenginleştiler. Böylece Uygur başkenti âdeta, uluslararası bir kültür ve ticaret merkezi hâline gelmiş oldu. 808 yılında, Uygurlar’ın başkenti **Ordu-Balığ**’da dikilmiş olan “**Türkçe-Soğdca-Çince**” yazıt, bu uluslararası ilişkilerin en güzel bir belgesidir. 840 yılında, Uygurlar’ın kuzeybatı taraflarında yaşayan Kırgız Türkleri eski müttefikleri olan Uygurlar’a karşı harekete geçtiler. 100.000 kişilik bir Kırgız ordusu Uygur başkentine bir baskın sonucu girerek Uygur kağanının altın çadırını yaktılar ve Uygurlar’a karşı acımaksızın bir katliâma giriştiler. Bunun üzerine Uygurlar, canlarını kurtarabilmek için değişik yörelere doğru kaçmak zorunda kaldılar:

- a. Uygurlar’ın büyük bir bölümü Çin sınırına doğru indiler. Fakat Çinliler bu felâketi, Uygurlar’ı yok etmek için çok iyi bir fırsat olarak değerlendirdiler. Bu nedenle, Uygurlar’ın bir kısmı Turfan’a doğru yönelip, kurtulmaya çalıştılar.
- b. Uygurlar’dan bazıları ise, eski köleleri ve tâbileri olan, Doğu’daki bazı Proto-Moğol kavimleri içinde kaldılar. Uygurlar’ın bu bölümü, sonradan Kuzey Çin’deki **Hıtay** yani (**Liao**) İmparatorluğu’nun kuruluşunda, önemli bir rol oynayacaklardır.
- c. Kaçan Uygurlar’dan diğer bir bölüm ise, çok güneylere, yani Çin’in batısındaki **Kansu** bölgesine kadar indiler. Sonradan, “**Sarı-Uygurlar**” adı ile anılacak bu Uygur grupları, **İpek Yolu** üzerinde yerleşmişlerdi. Bu bölgenin yerli halkının herhangi bir direnciyle karşılaşmamış olan Uygurlar varlıklarını günümüze kadar devam ettirmişlerdir. Günümüzde de Türk dilini ve kültürünü yaşatan bu Uygurlar ticarî hayatta da çok gelişmişlerdi.
- ç. Uygurların bazıları ise, batıdaki Karluk Türkleri’ne sığınmış olup bunlar hakkında çok az bilgi bulunmaktadır.
- d. “**Turfan ve Beşbalıç Uygurları**”, hiç şüphe yok ki Uygurlar’ın en önemli bölümünü oluşturmaktadırlar. Çok daha önceleri, 840 yılından, yani Orkun’daki Uygur Devleti’nin yıkılışından önceki Uygur kağanları, ticaret ve tarım merkezleri olan bu büyük Türkistan şehirlerini ele geçirmek için, büyük bir çaba harcamışlardı. Bu sebeple Uygur Devleti’nin yıkılmasından sonra Turfan dolaylarına kaçan Uygurlar için burası en güvenilir bir yer ve bölge olmuştu. 848 yılından sonra, kendilerini toparlayıp, varlıklarını komşularına kabul ettiren bu Turfan ve Beşbalıç Uygurları 856 yılında ise, bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi. Çin idaresi ise Tibet tehlikesine karşı Uygurlar’ı desteklemeye başlamışlardı. Kültür ve medeniyet bakımından büyük gelişmeler gösterecek olan bu Uygurlar, 1335 yılına kadar kendi devletlerini devam ettirmişlerdir. **Çengiz Han** devletinin büyüyüp gelişmesinde de yine bu Uygurlar’ın, öncülük, bilgi ve tecrübelerinin çok büyük bir payı ve etkisi olmuştur.

Biçim (Format):

Karabalgasun.jpg Şine Usu.jpg

Kaynak (Source):

Barthold, V. V.; **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**; İstanbul 1927, s. 222 + 20.

Çandarlıoğlu, Gülçin; **Sarı Uygurlar Ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9.-11. Asırlar)**; [İ.Ü. Edebiyat Fakültesi], İstanbul 1967, s. 190 + 1 Harita.

Erken İç Asya Tarihi; Der. Denis Sinor; [İletişim Yayınları], İstanbul 2000, s. 664.

Gömeç, Saadettin; **Uygur Türkleri Tarihi Ve Kültürü**; [AKDITYK-TTK], Ankara 1997, s. 126.

İzgi, Özkan; **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnâmesi**, [AKDITYK-TTK], Ankara 1989, s. 112.

İzgi, Özkan; **Kutluk Bilge Kül Kağan-Böğü Kağan Ve Uygurlar**; [T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı], Ankara 1986, s. 132.

İzgi, Özkan; **Uygurlar'ın Siyasî Ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, [TKAE], Ankara 1987, s. 154.

Togan, A. Zeki Velidî; **Umumî Türk Tarihine Giriş, Cild 1, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**; [İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları], İstanbul 1970, s. 540.

Tsai Wen-Shen; **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)**, Taipei 1967, s. 250.

Haklar (Rights): (Telif ve kullanım hakları ile ilgili bilgiler.)		
5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu uyarınca hazırlanan tüm içeriğin her türlü ortamda umuma arz yetkisi sınırsız süreyle Kültür Turizm Bakanlığına devredilmiştir. Bakanlık sonraki zamanlarda hazırlanan içerikle ilgili düzeltme, ekleme, silme veya yayından kaldırma hakkına sahiptir.		
Kaynağı Hazırlayan(Grup üyesi) / Emeği Geçen	Konu Editörü	Proje Yöneticisi
Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY	Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY	Prof. Dr. Hale KÜNÜÇEN